

**ПРЕДСТАВНИК ПОЛЬСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ
МІХАЛ ЧАЙКОВСЬКИЙ ЯК УЧАСНИК КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ
(До реконструкції історичної перспективи проблеми)**

Коли ми говоримо про консерватизм, то маємо на увазі певний стиль думання, антагоністичний буржуазному лібералізму і раціоналістичній індивідуалістичній філософії просвітництва, стиль, який з'явився як відповідь Французькій революції і індустріальній революції в Англії¹. Одне з визначень консерватизму було запропоноване польським вченим Анджеєм Валіцьким у своїй відповіді Самуелю Гантінгтону, який подав три дефініції консерватизму:

1. Консерватизм як феодальна і аристократична ідеологія.
2. “Автономна” дефініція, згідно якої консерватизм є повністю автономною і універсальною системою ідей та цінностей.
3. Ситуаційний консерватизм. А. Валіцький наполягає на істотній відмінності між неісторичним та історичним визначенням консерватизму². Ми можемо погодитися, що визначення консерватизму як феодальної та аристократичної ідеології є саме історичне за змістом визначення, тоді як “автономне” визначення збігається з тим, що А. Валіцький називає неісторичною за змістом дефініцією.

Відомо, що домагання будь-якого історичного консерватизму характеризує вимога “реставрації”, яка визначається як “зміна існуючого стану справ на подібні або еквівалентні попереднім”³. Ми погоджуємося з Єжі Топольським у тому, що в передреволюційний період революційна свідомість, яка знаходиться в процесі формування, інспірується ідеями, відношенням і активністю саме дворянського класу, який водночас прагне до реформістського розв'язання проблем⁴. Більше того, саме дворянство

¹ Див.: Karl Mannheim, *Essays on the Sociology of Knowledge*, Oxford; New York 1952, p. 38.

² Andrzej Walicki, *The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth – Century Russian Thought*, Oxford 1975, p. 8.

³ K. Griewank, *The Emergence of the Concept of Revolution*, *Revolution: A Reader*, ed. B. Mazlish, A. Kaledin and D. Ralston, New York 1971, p. 14; H. Arendt, *On Revolution*, New York 1963, p. 34–40.

⁴ Jerzy Topolski, *Revolutionary Consciousness in America and Europa from the Mid-Eighteenth to the Early Nineteenth Century as a Methodological and Historical Problem*, *The American*

в спробі реставрувати королівську владу починає говорити в ім'я "нації" та "народу", але насправді навіть і не думає поділитися владою з третім станом⁵.

Розкриваючи проблему, винесену у назву теми цієї статті, слід, на думку автора, виходячи з методологічних позицій, вказаних вище, послідовно дати відповідь на три питання: а) якими були цілі і завдання польського консерватизму у міжчасі між листопадним повстанням 1831 р. і Кримською війною?; б) що собою являла ідентичність Міхала Чайковського як феномен у цей відрізок часу? в) яке місце займала Кримська війна у досягненні політичних цілей тогочасного польського консерватизму взагалі, і Міхала Чайковського, зокрема? Спробуємо послідовно дати відповіді на ці питання.

Перед тим, як перейти безпосередньо до висвітлення проблеми, слід зазначити, що історіографія цієї теми доволі широка. Окрім праць самого Міхала Чайковського (*Kozaczyzna w Turcyi*, Paris 1857; *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, red. Jozef Fijalek, Warszawa 1962; *Турецькі анекдоты. Из 30-летних воспоминаний*, Москва 1883), постать Міхала Чайковського широко досліджувалась у польській⁶, російській⁷; українській⁸ та американо-канадській історіографії⁹.

1. Польський традиційний консерватизм у 1831–1856 роках та його цілі.

Польську консервативну еміграцію очолював князь Адам Чарторийський (1770–1861), колишній міністр іноземних справ Російської імперії, посол Росії в Сардинії, друг імператора Олександра I та впливовий магнат. Чарторийський мав чимало друзів у британському та французькому

and European Revolutions, 1776–1848. Sociopolitical and Ideological Aspects, ed. by Jaroslaw Pelenski, Jowa 1980, p. 83.

⁵ V.R. Gruder, *The Royal Provincial Intendants: A Governing Elite in Eighteenth – Century France*, Ithaca, New York 1968; J. Egret, *La Pre-Revolution Francaise 1787–1788*, Paris 1962.

⁶ Jadwiga Chudzikowska, *Dziwne zycie Sadyka Paszy*, Warszawa 1971; El. Chapska, *Ludwika Sniadecka*, Warszawa 1938; Marceli Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. 1–3, red. Stefan Kieniewicz, Warszawa 1948–1950; Marceli Handelsman, *Mickiewicz w latach 1853–1855*, Warszawa 1933; J. Kijas, *Michal Czajkowski pod urokiem Mickiewicza*, Krakow (Uniwersytet Jagiellonski. Rozprawy I Studia 12) 1959.

⁷ Е.В. Тарле, *Крымская война*, Москва 1942–1943, т. 1–2 (2-е изд.: Москва; Ленинград 1950).

⁸ В.А. Потульницький, *Український консерватизм в ХІХ – на початку ХХ ст.*, Український археографічний щорічник. Вип. 5/6, К. 2001, с. 80–112; В.А. Потульницький, *Український консерватизм як ідеологічна та соціально-політична передумова становлення 2-го Українського гетьманату: основні напрямки та концепції (1789–1914)*, Вісник Київського державного лінгвістичного університету 1 (2000) 68–118.

⁹ Ivan L. Rudnytsky, *Michal Czajkowski's Cossack Project During the Crimean War: An Analysis of Ideas*, Essays in Modern Ukrainian History, Edmonton 1987, p. 173–187.

істеблiшментах, впливові зв'язки у Туреччині, Бельгії, Сардинії і Папській державі, і намагався використати будь-яку зовнішньополітичну ситуацію для вирішення “польського питання” – відновлення польської держави у її кордонах перед 1772 роком. Прихильники Чарторійського намагалися співпрацювати синхронно з Парижем, Лондоном та Константинополем. Його табір був відомий у політичних колах цих країн як “Отель Ламбер” (Hotel Lambert) – назва Паризької резиденції князя, яку він займав з 1843 року. Ця резиденція князя стала центром консервативно-монархічної польської еміграції, а сам він був проголошений у 1834 р. своїми прихильниками “королем де факто”.

Табір князя Чарторійського розпочав свою політичну діяльність відразу після поразки листопадового повстання 1830/1831 років. Його останньою великою потугою став період Кримської війни. Конфлікт на Сході між Росією та Туреччиною, який інтенсифікувався після 1849 року, дав надії польським емігрантам, які, на відміну від більшості європейських країн, що намагалися вирішити російсько-турецький конфлікт мирними засобами, прагнули великої війни. У післявоєнній польській історіографії проводиться думка, що Чарторійський був переконаний у можливості реставрації Польщі завдяки сприятливим міжнародним умовам, великій війні, і що він вірив аж занадто у силу дипломатії. Як і кожен добрий політик, князь Чарторійський, на кшталт Кавура чи Бісмарка, шукав ці сприятливі міжнародні обставини перед тим як зробити кожен важливий крок у великій політиці. Вони сподівались, що лише така війна задовільнить їхні очікування, і що Туреччина відіграє головну роль у звільненні Польщі.

Князь Чарторійський спромігся завдяки своїм старим зв'язкам і повазі, яку він здобув за межами Польщі, створити цілу сітку тимчасових і постійних агентів у Римі, Турині, Стокгольмі, і навіть у Берліні. Після 1831 року він звернув свою увагу на схід – великий регіон від Алжиру до кордонів з Індією. Слід зазначити, що князь Чарторійський вів листування з багатьма великими урядовцями Порту, і навіть з самим султаном. Паралельно Отель Ламбер всіляко сприяв франко-британському порозумінню у різні епохи французької історії ХІХ ст.: і під час липневої монархії, і в часи другої Республіки, і у період Другої імперії.

2. Міхал Чайковський як особистість: штрихи до політичного портрета.

Міхал Чайковський (1804–1886) був надісланий Отелем Ламбер до Константинополя у 1841 році і незабаром спромігся стати там найбільш

довірочним агентом князя Чарторийського. Він був головним координатором у налагодженні відносин між князем, з одного боку, і мережею польських агентів, які перебували на тимчасовій або постійній основі в Порті, Боснії, Кавказі, Сербії, Добруджі. Агенти звітували безпосередньо Чайковському, якому Отель Ламбер надсилав, у свою чергу, безпосередньо інструкції, накази та пропозиції. Відомий російський історик академік Тарле писав про Чайковського таке: “Дивним був цей чоловік Міхал Чайковський. Фантазер, дилетант у політиці і у біллетристичній літературі, де він також виявив себе, часами захоплений польський патріот, часами зовсім особливого, оригінального типу українофіл, що мріяв про якусь фантастичну польсько-українську козацьку республіку, людина з поривами шляхетності, і разом з тим здатний іноді на несподівані і дуже негарні вчинки, – Михайло Іларіонович Чайковський давно вже став предметом нескінчених пліток у середовищі польської еміграції”¹⁰.

Прибувши у 1841 році до Константинополя, Чайковський швидко опанував мистецтво дипломатії, був надісланий з короткочасною місією до Риму, і згодом до близького Сходу. Після свого повернення до Порті він розпочав вчити турецьку і швидко зрозумів сутність турецької політичної системи. За перші десять років перебування у Порті він спромігся налагодити контакти з важливими турецькими урядовцями і навіть зустрівся з султаном Абдул-Меджидом (1839–1861) особисто.

Політичний світогляд Чайковського характеризувався, насамперед, тим, що, як пише його біограф, історик польської літератури З. Швейковський:

“Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі і характері, що існували в добу польської незалежності (тобто за старої Речі Посполитої – *В. П.*). Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, і тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення. За цією “святою”, за цією “божественною” Україною Чайковський тужив усе своє життя. Ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов’язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України”¹¹.

¹⁰ Е. В. Тарле, *Крымская война*, Москва; Ленинград 1950, с. 14–15.

¹¹ Z. Szweykowski, *Wstęp* [в:] Michał Czajkowski, *Owrucczanin. Biblioteka Ossolineum*, L’viv, t. 67, s. III–XIV.

Відповідно, Чайковський узгляднював Русь (Україну) як автономну одиницю в складі майбутньої реставрованої Речі Посполитої (на зразок відомої Гадяцької угоди, висунутої в середині XVII-го ст. гетьманом Іваном Виговським по перетворенню Речі Посполитої з двочленної структури на тричленну). У світогляді Чайковського як монархіста, традиційний консерватизм був поєднаний з козацькою ідеєю, згідно з яким він бачив автономну козацьку Україну під владою спадкового короля з династії Ягеллонів, який буде визнаний і шанований всіма, але не втручатиметься у справи автономного козацького війська¹².

Щодо українофільства Чайковського, яке він виявив і у своїй політичній діяльності, і у своїй літературній творчості, слід зазначити наступне. Це українофільство не виникло на порожньому ґрунті, оскільки Чайковський був родом з українського Поділля і неодноразово підкреслював, що по материнській лінії він не лише український шляхтич, але і нащадок гетьмана Брюховецького. Новели Чайковського, базовані на українському фольклорі, були дуже популярні у Франції та Польщі. Деякі з них, такі як “Вернигора”, “Гетьман України” та низку інших він присвятив українській історії, зокрема розвиткові ідеї про єдність українців і поляків. У цьому його літературному трактуванні українці становлять органічну частину Речі Посполитої, що опирається традиційному ворогові – Московщині. Той же академік Тарле щодо українофільських настроїв Чайковського пише:

“Чайковський дуже любив згадувати, що якщо по-батькові він польський шляхтич з західноруського краю, то по матері – прямиий нащадок гетьмана Івана Брюховецького... У нього була ідея: утворити з козаків-розкольників, що повтікали від переслідувань із Росії, особливий козацький загін, – а згодом і слов’янське особливе військо, яке, залишаючись у межах Туреччини і визнаючи верховну владу султана, стало б оплотом широкої автономії усіх слов’янських народів”¹³.

Як утопічний мрійник Чайковський прагнув реставрувати старі козацькі вольності, беручи до уваги той факт, що Туреччина надала притулок козацьким військовим підрозділам запорожців та задунайців. Чайковський відразу встановив контакт з козаками і сподівався використати їх у майбутній боротьбі проти Росії.

3. Чайковський у Кримській війні.

Напередодні Кримської війни у грудні 1850 р. Чайковський прийняв мусульманство і вступив на турецьку службу під іменем Садик-паші. Російський історик Тарле пояснює цей вчинок Чайковського досить просто:

¹² І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, К. 1994, т. 1, с. 255–256.

¹³ Е.В. Тарле, *Op. cit.*, с. 15.

під впливом драгівливих листів щодо діяльності Чайковського у Порті імператора Миколи I-го до султана Абдул-Меджида, турецький уряд у 1849 р. вилучив у польського емігранта французький паспорт і тим самим змусив його стати турецьким підданим. Однак джерела свідчать, що не лише ця причина спонукала Чайковського змінити віросповідання, і, відповідно, підданство. Чарторийський дізнався про перехід Чайковського в іслам наприкінці грудня 1850 року. Попри свою толерантність до особи письменника, він не міг не враховувати того факту, що більшість поляків були ревними католиками. Беручи до уваги, що думка поляків щодо конверсії Чайковського розділилась, князь розумів, що Садик-ефенді, як мусульманин, не зможе надалі очолювати польську агентуру у Константинополі.

Сам Чайковський пояснював свій перехід у листі до графа Замоїського від 5 грудня 1850 р. таким чином: “На мою думку, свідомий поляк, який мислить практично, а не у теоретичних рамках, може чи пов’язати себе з мусульманською Туреччиною, чи кинути себе під ноги слов’янської Росії, як у сучасних умовах; жоден інший шлях не є можливим”¹⁴. У іншому своєму листі вже від 24 грудня цього ж року Чайковський давав аналогічне пояснення іншому емігрантові – поляку Янушу Воронічу, де, зокрема, повідомляв: “Як ренегат і мусульманин, я пишу до Вас не з жалем або соромом, але з гордістю, що я виконав свій обов’язок; зараз час і для Вас вчинити аналогічно, якщо Ви як і ми збираєтеся незабаром відвідати Білого Царя з вогнем і мечем”¹⁵.

Разом з тим Садик-ефенді усвідомлював, що його власна позиція в Порті буде сильнішою, якщо він збереже певні зв’язки з Отелем Ламбер і буде служити як посередник між останнім і Портою і надалі. Питання також стояло і щодо контролю над сумою в 60 тисяч дукатів, які Порто витрачала на формування головних польських агентів в Константинополі¹⁶. Зі своєї сторони Чарторийський усвідомлював важливість десятилітнього наробку новонаверненого мусульманина в Порті, і той факт, що нічого не може бути завершеним до пуття на турецькому напрямі його політики без підтримки певний час стосунків з Чайковським. Тому він попросив свого колишнього агента докладно вказати умови, на яких останній погодиться співпрацювати з Отелем Ламбер¹⁷.

Саме в такому становищі, з елементами трійної ідентичності: а) друг Чарторийського, який продовжував зноситися з Отелем Ламбер, хоча вже

¹⁴ Fr. Rawita-Gawronski, *Materiały do historii polskiej XIX wieku*, Cracow 1909, s. 161.

¹⁵ *Ibid.*, s. 163–164.

¹⁶ Marceli Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. 3, s. 60.

¹⁷ *Ibid.*, s. 62–63.

і не виконував функції агента; б) претендент на ватажка і провідника інтересів українських козаків, що проживали на території Порти; в) турецький підданий і командир окремого підрозділу турецького командувача у Кримській війні Омера-паші, Чайковський бере участь у Кримській війні на стороні союзників у бойових діях проти Росії.

Вже у 1853 р. з дозволу двору Великого візиря Чайковський розпочинає з добруджійських козаків (нащадків козаків Задунайської Січі), дезертирів з російської армії, болгар, а також звільнених в'язнів формувати підрозділи¹⁸. Службовою мовою серед цих підрозділів протягом всього періоду їх існування була українська, а офіцерами були переважно поляки, ветерани повстання 1831 року, вихідці з України, земляки Чайковського, які з дитинства володіли і українською мовою¹⁹. Взагалі Чайковським було сформовано два полки: перший у 1853 році, який складався з 600 чоловік; другий у 1854 році – 450 чоловік і 350 коней²⁰.

Султан Абдул-Меджид ставив своєю метою повернути протекторат над греками, румунами, сербами і болгарами, і пропозиція Чайковського долучити до цього протекторату звільнену від Росії Україну була сприйнята позитивно. Головна ідея Чайковського полягала у відновленні Гетьманщини під турецьким протекторатом, наслідуючи традиції козацьких гетьманів Петра Дорошенка (1666–1676) та Пилипа Орлика (1710–1742), а також тих запорожців, які поселилися в Добруджі після зруйнування в 1775 році Запорозької Січі. Чайковський планував вступити в Україну на чолі свого підрозділу, що мало, на його думку, викликати антиросійське повстання в Україні²¹. Полки Чайковського брали участь у військовій кампанії 1854 року, зокрема в оволодінні фортецею Сілістрія на Дунаї. Зокрема, при облозі цієї фортеці турками козаки Садик-паші несли сторожову службу, супроводжували обози з провіантом і боєприпасами, які надсилались до обложеної фортеці Омер-пашою²². Після зняття облоги з Сілістрії Чайковський йшов у авангарді армії Омер-паші при її рухові на Бухарест, і, вступивши до Бухареста після залишення його російськими підрозділами, був призначений навіть військовим губернатором Бухареста – тодішньої столиці васального Османам Волоського князівства.

За свідченнями польської дослідниці Павлічової, побудованих на використанні матеріалів архіву Чарторийських у Кракові, загін Чайковського

¹⁸ Maria Pawlicowa, *O formacjach kozackich w czasie wojny krymskiej*, *Kwartalnik historyczny* 50 (1936) 3–50; 622–624.

¹⁹ І. Лисяк-Рудницький, *Op. cit.*, т. 1, с. 258.

²⁰ М. Pawlicowa, *Op. cit.*, s. 20, 45.

²¹ І. Лисяк-Рудницький, *Op. cit.*, т. 1, с. 259.

²² Е.В. Тарле, *Op. cit.*, т. 2, с. 18.

настільки справно ніс розвідувальну службу, що справляв (за оцінкою англійського комісара Саймондса) враження, що ці козаки – найкраща частина турецької кавалерії (*najlepsza jazda turecka*)²³. Після завершення війни, результати якої задовольнили до деякої міри переможців – союзників, але аж ніяк не справдили мрії польського консервативного табору, з одного боку, і Міхала Чайковського, з другого, останньому було запропоновано дислокуватись зі своїм підрозділом у Трапезунді і продовжувати там службу Османській імперії і надалі, що викликало незгоду розчарованого Садик-паші²⁴.

Висновки.

1. Період між 1831 і 1856 роками став для польського традиційного консерватизму певною ерою. Величезним сподіванням, які багато польських патріотів поєднували з Кримською війною, був покладений край. Трагедія польського консерватизму полягала в тому, що вони прагнули бути особливими союзниками Заходу у справі захисту західної цивілізації проти східного варварства, на кшталт того, як вони нещодавно виступали проти Туреччини. Ця концепція Польщі як буферу, що має право на існування для захисту Заходу, тепер пристосовувалась під Росію. Період Кримської війни засвідчив останні зусилля польської після-листопадової еміграції відновити *status quo* у Європі. Польські емігранти і багато поляків-монархістів у краю чекали більше 20 років на великий конфлікт, і коли вони подумали, що останній нарешті має місце, вони стали свідками і учасниками “фонованої” війни, яка була позбавлена стратегічного змісту. Поляки мали чимало талановитих військових лідерів, які, однак, невдовзі зрозуміли, що Кримська війна була не великою війною, а лише війною, що зондувала сили для майбутніх конфліктів, війною, під час якої противника продовжували торгувати і водночас боялися окреслити свої претензії занадто чітко, аби не завадити протягнути їх у майбутнє. Таким чином, усі великі сподівання поляків розвіялися, мов дим. Покоління польських консерваторів, яке змагалось у період 1831–1856 рр., зійшло з історичної арени і було замінено молодшою генерацією, яка кинула виклик Росії вже у 1863 році.

2. У період з 1841 до 1856 року Міхал Чайковський був носієм нової, турецької ідентичності зі збереженням певних елементів старої польської ідентичності – польського традиційного консерватизму. Цей консерватизм у нього напружено був поєднаний з вирішенням українського

²³ M. Pawlicowa, *Op. cit.*, s. 20.

²⁴ E.V. Tarle, *Op. cit.*, т. 2, с. 525.

питання на кшталт аналога Гадяцької унії. Провідну роль у цьому вирішенні мала відіграти Туреччина, як серйозний та могутній супротивник Російської імперії, здатний зі своїми західними союзниками звільнити від російського панування Польщу і Україну. Вбачаючи себе майбутнім козацьким гетьманом під турецьким протекторатом, Чайковський попрощався з польською ідентичністю, і прийняв мусульманську віру і турецьке підданство як певний і єдино можливий компроміс у вирішенні його політичних планів. До прийняття турецької ідентичності його спонукала, з одного боку, безвихідь (позбавлення французького громадянства), а, з другого, бажання якнайкраще посприяти здійсненню його задумів, які до певної межі не суперечили стратегічним цілям польського консерватизму щодо Кримської війни.

3. Поставивши на турецьку карту, Міхал Чайковський віддано воював на її боці проти Росії, виявив себе і як командир військового підрозділу, і як комендант фортеці, і як організатор війська. Проте його власна, так звана лімітована війна, завершилась певними військовими успіхами, але політичною поразкою, оскільки ані польське питання, ані тим більше українське в результаті Кримської війни не отримало і не могло отримати розв'язки. В рамках Османської імперії рішенням Паризького мирного конгресу 1856 р. гарантувалась автономія Дунайських князівств і Сербії з ліквідацією російського протекторату над Дунайськими князівствами. До того ж клався край зазіханням царизму на опіку над християнськими підданими Порти, тобто і над українськими козаками. Якщо єдиним союзником поляків був Наполеон III, козаки взагалі не мали союзників, і в кращому випадку могли сподіватись на вирішення їхнього питання в контексті польського. Турки ж, натомість, продемонстрували своєму підданому, що по завершенню війни вони розглядають його або військовим губернатором Бухареста, або командиром сформованого ним підрозділу на турецькій військовій службі з дислокацією у Трапезунді. Можна зробити висновок, що якби польське та українське питання таки було поставлене на конгресі і отримало своє вирішення згідно планів Чайковського (васальна Туреччині гетьманська держава), компромісна турецька ідентичність Чайковського зі збереженням певних елементів колишньої польської ідентичності, переросла би в українську гетьманську ідентичність, як це сталося через півстоліття з Вацлавом (В'ячеславом) Липинським, коли останній перетворився з польського консерватора на українського монархіста та навіть чільного гетьманського ідеолога.